

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссеев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

М.Ю. Ласінська (Миколаїв, Україна)

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ В РОБОТАХ ПЛАТОНА ОСИПОВИЧА БУРАЧКОВА

Наукова спадщина відомого вітчизняного археолога, нумізмата та визначного дослідника Подніпровського регіону Платона Осиповича Бурачкова (1815–1894 рр.) нараховує десятки робіт, опублікованих в різноманітних періодичних виданнях XIX ст., таких як: «Відомості Руського географічного товариства»; «Записки Одеського товариства історії та старожитностей»; «Старожитності. Праці Московського археологічного товариства»; «Праці» IV-го та VI-го Археологічних з'їздів; «Журнал Міністерства народної освіти»; «Київська Старовина» та ін. Певна кількість доробків вченого присвячена питанням історії, археології та давньої географії Нижнього Побужжя.

Першою з числа таких стала стаття «Замітки з давньої географії Новоросійського краю (Листи до проф. Ф.К. Бруна з приводу ст. Л.М. Майкова про дав. географію Росії)», опублікована у 1875 р. на сторінках «Відомостей» Руського географічного товариства та окремим виданням, друкованим того ж року в Санкт-Петербурзі. У своїй роботі П.О. Бурачков в історично-географічному розрізі інтерпретував Г.Л. де Боплана, торкаючись питань про Дніпрові переправи і пороги, водно-сухопутний шлях, що сполучав Азовське море та Самару, про Чорний ліс на «Генеральній» мапі тощо. Дослідник висловив сумніви, чи міг Г.Л. де Боплан разом з козаками плисти через пороги проти течії¹. Це питання, що спричинило суперечки між науковцями XIX ст., залишається дискусійним і досі.

На значну увагу заслуговує вміщений у IX томі «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей нарис П.О. Бурачкова «Місцезнаходження стародавнього міста Каркінітеса та монет, що йому належали». Публікація починається з «Передмови», в якій автор подає своє трактування та детальний аналіз «Геродотової Скіфії». Інформативними є систематичні посилання П.О. Бурачкова на роботи попередників і сучасників, на зразок праці Барбота де Марні 1869 р., яка являє собою геологічний опис Херсонської губернії, в котрому П.О. Бурачкова зацікавили згадувані залишки сміттєвих куп та кухонних решток в Ольвії і на о. Березань. Вчений зазначає, що в археологічному сенсі «шлях по Дніпру від Києва, острова Хортиця та Св. Евферія, і гирла Дніпра з його притоками» лишився без досліджень, і вказані місця викликають багато запитань. Наприкінці передмови П.О. Бурачков резюмує, що «при відсутності чіткої класифікації матеріальних пам'яток та наукового дослідження країни, наука історія не в змозі створити істини», також, автор наголошує на поданні власного бачення щодо праці Ф.К. Бруна «Досвід узгодження протилежних думок про Геродову Скіфію».

В статті надається географічний нарис о. Березань, Ольвії, Тендри та Кінбурнського півострова в сучасному для П.О. Бурачкова стані та за описами давніх авторів. До того ж вчений вміщує у роботі ретроспективу досліджень античних поселень Нижнього Побужжя, починаючи від Мартіна Броневського у 1578 р. та закінчуючи П.І. Кеппеном та Ф.К. Бруном. Робить опис відомих йому археологічних робіт на території краю, зокрема розкопок курганів та поховань скіфської та еллінської доби, слов'янських старожитностей та матеріальних решток інших історичних періодів людства, знайдених у пониззі Бугу². Втім, основне значення статті полягає в докладному географічному описі античних поселень, розташованих на території Нижнього Побужжя та Криму, у проведенні порівняльного аналізу умов природного оточення, а також спробі локалізації стародавніх населених пунктів через зіставлення з відомостями, що залишили про них античні автори, та використання інформації, яку несуть в собі місцеві топоніми та гідроніми.

Наступна стаття, що торкається старожитностей Нижнього Побужжя, вміщена у X томі «Записок» та носить назву «Досвід досліджень про Куманів чи Половців». Нарис містить історичні, археологічні та географічні відомості про половецькі племена, що мешкали на вказаній території. Автор пише: «Половці знаходились по цю сторону, тобто ліворуч річки Буг. Таким чином із співставлень відомостей літописних, виявляється, що найближчими до Дунаю були Половці Лукоморські. Вони називались так за місцем свого проживання на тому «великому луці», про який згадує Боплан. Луг цей знаходиться між річками Конкою, Дніпром та його притоками, простором біля 600 верст. Запорожці, що мешкали тут, в наступному називали його Батьком; а себе лукомор'ями»³. Значення подібних нарисів П.О. Бурачкова полягає в тому, що він, на відміну від багатьох інших своїх колег, котрі займались дослідженнями регіону, не концентрується на традиційному для XIX ст. вивченні лише античних чи слов'янських археологічних пам'яток, а намагається аналізувати історичні відомості про територію краю в її багатоманітності та (що є важливим) у відповідності до всіх відомих йому періодів історії існування людства.

Певним продовженням роздумів про локалізацію стародавнього грецького міста Каркініта стала стаття, вміщена у XII томі «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей - «Досвід узгодження відкритого в Херсонесі напису з природою місцевості та відомостями, що збереглись у давніх письменників, котрі відносяться до часу війн Діофана полководця Мітрідата зі скіфами». В даному нарисі теми нашого дослідження стосується уточнення географічного опису Ольвії за давніми авторами та обґрунтування того, що Ольвія і Каркінітис не лише не ідентичні за своїм місцезнаходженням, але і знаходяться на значній відстані одне від одного⁴.

У статті «Грецько-скіфський світ на берегах Понта», що вийшла друком у 1876 р. на сторінках «Журналу Міністерства народної освіти» П.О. Бурачков справедливо відзначає роль археології для історії: «археологія надає безсумнівну користь історії, підтверджуючи її живими свідцтвами». Також вона акцентує увагу на існуючій до того часу прогалині у вивченні матеріальних решток різних епох. П.О. Бурачков підкреслює, що стаття присвячена виключно «питанню про існування на півдні Росії незрозумілої писемності в вигляді ідеографічних чи містичних знаків, котрі були у вжитку до IV ст. по Р.Х. на просторі від Кавказьких гір до гирла Дніпра, Дону та на Босфорі». І хоча, основна частина нарису присвячена опису розкопок 1830 р. Кульобського поховання, проте тут зустрічаємо і відомості, стосовні городищ у пониззі Дніпра, що мають, на думку автора, велике значення по відношенню до давнього періоду руської історії. Цікавими є роздуми П.О. Бурачкова щодо ідентифікації знайдених на обстежених городищах та похованнях артефактів, їх датування та приналежності до скіфського періоду, гіпотези, стосовні обміну речами між скіфським та еллінським (зокрема ольвіополітами) світами, котрі отримали підтвердження у більш пізніх дослідженнях археологів. Також на підставі порівняльного аналізу знаків, що містились на збруї скіфського царя, камінні з Танаїсу та левах з Ольвії і більш пізніх татарських написів П.О. Бурачков робить висновок про те, що: «Татари, що прийшли на Кримський півострів, застали вже знаки наші та запозичили їх у народів, котрі колись мешкали там»⁵. Хоча міркування вченого щодо скіфської та слов'янської історії до IV ст. н.е. на півдні Російської Імперії крізь призму сучасного історично знання виглядають дещо наївними, проте певне зерно раціонального в них неодмінно присутнє і дає підстави вести мову про спроби застосування надбання практичної археології для розширення уявлень про вітчизняну історію.

У статті 1877 р., вміщеній так само у «Журналі Міністерства народної освіти» під назвою «Про записку Готського Топарха»⁶ за авторством П.О. Бурачкова, подається критика географічних нарисів сучасних вченому авторів щодо території Новоросійського краю. За своїм характером вказана публікація є спорідненою з попередньою «Грецько-скіфський світ на берегах Понта» та розкриває взаємодію слов'янської і візантійської культур на півдні сучасної України. Цікавою є спроба локалізації П.О. Бурачковим на підставі аналізу записки топарха слов'янського племені «Улучів» на території, яка охоплює також і Нижнє Побужжя. Автор наполягає на тому, що територія на якій проживав топах, розташовувалась не в Криму, а в області Дніпра і описані ним події є «новим джерелом» для Руської історії. Прогресивним для вітчизняної наукової думки XIX ст. є один з висновків вченого про те, що історична наука не може розвиватися без археологічних досліджень.

У публікації «Замітка з приводу думки В.В. Латишева про місцезнаходження Іпполаєвого мису»⁷, вміщеній у «Журналі Міністерства народної освіти» за 1887 р. П.О. Бурачков вступає в суперечку з іншим

відомим дослідником старожитностей Нижнього Побужжя В.В. Латишевим з приводу місцезнаходження Іпполаєвого мису. На думку П.О. Бурачкова гіпотеза В.В. Латишева про ідентифікацію Іпполаєвого мису з мисом Станіславським, зроблена на підставі аналізу свідчень давніх авторів та робіт «Чіркова і Бруна», не є правомірною; автор доводить, що згадуваний Геродотом Іпполаєв мис був розташований на протилежному від Ольвії березі.

Наступним нарисом П.О. Бурачкова, якому б хотілося приділити увагу в даній статті, є «Замітки з історичної географії південно-руських степів», друкований у 1886 р. в журналі «Київська Старовина». Ця робота є важливою для нас насамперед тим, що в ній вчений намагається локалізувати острів Св. Еферія, ототожнюючи його з Тендрою. П.О. Бурачков піддає критиці висловлену раніше Ф.К. Бруном гіпотезу, згідно якої острів Св. Еферія – це Березань, наводячи як доказ описи ландшафту, що дійшли до нього від попередніх поколінь. Так, П.О. Бурачков зазначає, що «Оселившись на Кінбурнському півострові у 1760 р., прадід мій застав весь лівий бік лиману від фортеці Кінбурна до Олешек вкритою корчастим, хоча і не суцільним лісом, що складався з дубу, берези, вільхи, берести та осики; звірі, як наприклад, дикі кози, свині чи навіть олені, знаходили у них захист». Вчений вважав, що острів Св. Еферія «звичайно, повинен був відноситись до острову Тендра, оскільки на просторі своєму, за багатством води та дров'яного лісу являє собою більше зручностей для постою, ніж маленький, скелястий острів Березань»⁸. Сьогодні топонім Тендра належить піщаній косі на південному сході від гирла Дніпровського лиману, але ще у XIX ст. західна частина була відділена від решти коси і вважалась окремим островом, який носив ім'я Тендра. На жаль, припущенню П.О. Бурачкова передувало дослідження Ф.К. Бруна, котрий у своїй роботі «Чорномор'я. Збірник досліджень по історичній географії південної Росії (1852–1877 р.)» ґрунтовно доводив, що острів Св. Еферія – ні що інше, як Березань, і думка останнього для сучасників була авторитетнішою, хоча на сьогодні дослідники більше схиляються до тверджень, наведених іншими вченими XIX ст., про те що острів Св. Еферія – це західна частина Кінбурнського півострова.

Найвизначнішим твором вченого став окремо виданий «Загальний каталог монет, що належать еллінським колоніям, котрі існували в давнину на північному узбережжі Чорного моря, у межах сучасної південної Росії» (Одеса, 1894 р.). Чудове видання вийшло дуже обмеженою кількістю екземплярів, всього у 150 примірників. Об'ємом майже 300 сторінок воно було добре проілюстроване. Незважаючи на початкові наміри автора зробити каталог у декількох частинах, світ побачив лише перший з числа задуманих П.О. Бурачковим випусків. На сьогоднішній день збереглося менше за півсотні примірників цього важливого для багатьох нумізматів, рідкісного видання. У своїй роботі П.О. Бурачков наголошує на тому, що «пам'ятки нумізматичні складають загалом один з найнадійніших посібників для

історії», а оскільки стародавні автори лишили надто мало відомостей про культурний розвиток народів, котрі мешкали на території регіону, то нумізматичні пам'ятки по відношенню до історії Новоросійського краю складають виключний інтерес. Тут розглядається питання про етнічне походження і взаємодію скіфів та еллінів, спорідненість та роз'єднаність їх культур, подається докладний аналіз грошового обігу та монетної справи, вказаних народів на підставі археологічних знахідок. Проаналізувавши значну кількість знахідок античних монет та медалей, П.О. Бурачков робить висновок про те, що інфраструктура ольвійського поселення виходила далеко за межі міста і мала свої осередки в Очакові, на Березані, Кінбурні⁹. Перший розділ роботи, найбільший за обсягом, має назву «Ольвія», містить історію карбування монет, докладний опис та класифікацію нумізматичної системи полісу, у доповненні до розділу вміщено малюнки із зображенням зразків монет та медалей.

Таким є короткий перелік робіт П.О. Бурачкова, в яких містяться відомості про старожитності Нижнього Побужжя. Підбиваючи підсумки, хотілося б відмітити, що розглядувані у нарисах П.О. Бурачкова питання з історичної географії регіону, котрі часто і густо піддавались критиці його сучасниками, не лише у деяких випадках були вірно розв'язані, але подекуди підтверджуються сучасними дослідженнями. Деякі з проблем, піднятих вченим, і понині лишаються дискусійними. Звичайно, певна частина гіпотез П.О. Бурачкова виявилась ефемерною та бездоказовою, але важливість досліджень вченого, щодо археології, історії, етнографії та історичної географії Нижнього Побужжя у XIX ст. не підлягає жодному сумніву.

¹ Бурачков П.О. Заметки по древней географии Новороссийского края. (Письма к проф. Ф.К. Бруну...) // Известия Российского Географического Общества. – СПб., 1875. – Т. 11. – Вып. 3. – С. 188; Вып. 5. – С. 303, 305 – 306, 309 – 310, 317 – 318; Бурачков П.О. Заметки по древней географии Новороссийского края: (Письма к проф. Ф. К. Бруну по поводу ст. Л. Н. Майкова о древ. географии России). – СПб., 1875. – Вып. I-II.

² Бурачков П.О. О местоположении древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежащих // ЗООИД. – Т. IX. – 1875. – С. 1-133.

³ Бурачков П.О. Опыт исследования о Куманах или Половцах // ЗООИД. – Т. X. – 1877. – С. 120, [с. 111-136].

⁴ Бурачков П.О. Опыт соглашения открытой в Херсонесе надписи с природою местности и сохранившимися у древних писателей сведениями относящимися ко времени войн Диофанта полководца Митридата со скифами // ЗООИД. – Т. XII. – 1881. – С. 236.

⁵ Бурачков П.О. Греко-скифский мир на берегах Понта // ЖМНП. – пятое десятилетие, часть CLXXXVIII. – 1876, декабрь. – С. 240, 241, 243, 251, 254.

⁶ Бурачков П.О. О записке Готского Топарха // ЖМНП. – часть 192. – 1877, декабрь. – С. 199-253.

⁷ Бурачков П.О. Заметка по поводу мнения В. В. Латышева о местонахождении Ипполаева мыса // ЖМНП. – 1887, № 4. – С. 307-314

⁸ Бурачков П.О. Заметки по исторической географии Южнорусских степей // Киевская старина, ежемесячный исторический журнал. – Т. XIV – 1886, апрель. – С. 659-684.

⁹ Бурачков П.О. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России. – Одесса, 1884. – Ч.1. – С.3, 14.

А.А. Леонова (Одесса, Украина)

К ВОПРОСУ О КОСТЯНОЙ ИНДУСТРИИ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ СТЕПНОЙ ЗОНЫ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

При воссоздании исторического процесса большое значения имеет адекватное понимание закономерностей развития социальной и хозяйственной деятельности древнего человека. Охота занимала ведущее место в жизни позднепалеолитического населения. Реконструкция процесса, предшествующего охоте, утилизации охотничьей добычи, исследование производства орудий труда из кости и кремня, изучение процесса разделки охотничьей добычи и т.д., является важнейшим этапом для познания жизнедеятельности древнего человека¹.

Интерпретация и воссоздание социальной и экономической сфер жизни людских сообществ в палеолите осложнена тем, что все изыскания обусловлены изучением исключительно материальных артефактов. Таким образом, чем более детальным и комплексным будет анализ всех артефактов на памятнике, тем более полную картину жизни древнего человека мы получим. Далеко не последнее место наряду с анализом кремневых изделий занимает реконструкция процесса изготовления и разработка классификации костяного инвентаря.

Костяные артефакты со следами целенаправленной деятельности нередко находят уже на памятниках мустье и ашеля. Но массовое использование кости в качестве поделочного материала в экономической, хозяйственной и культурной жизнедеятельности древних сообществ фиксируется только в период позднего палеолита. Костяные изделия этого времени являются полноценным археологическим источником.

Со времени открытия первых палеолитических местонахождений на территории Восточно-Европейской (Русской) равнины пошло более 100 лет. В 1873 г. была открыта стоянка Гонцы у р. Удая Полтавской области. В 1879 г. палеолитические местонахождения были обнаружены на Среднем Доне, в Костенковско-Борщевском районе².

В настоящее время наши знания о жизни позднепалеолитических сообществ достаточно обширны. Значительную роль в этом сыграли и